

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

रशिया-युक्रेन युद्धाचा भारतीय अर्थव्यवस्था, ऊर्जा धोरण आणि परराष्ट्र संबंधांवर झालेला परिणाम - एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. राहुल दिलीप पाटील

जयहिंद एजुकेशन सोसायटी चे, झेड. बी. पाटील महाविद्यालय, धुले, (महाराष्ट्र - भारत)

सारांश

रशिया-युक्रेन युद्धाने आंतरराष्ट्रीय राजकारणाबरोबरच जागतिक अर्थव्यवस्था, ऊर्जा बाजारपेठ, व्यापारव्यवस्था आणि विविध देशांच्या परराष्ट्र धोरणांवर दूरगामी परिणाम केले आहेत. विशेषतः ऊर्जा आयातीवर अवलंबून असलेल्या भारतासारख्या विकसनशील देशांसमोर या युद्धामुळे नवीन आर्थिक आणि राजनैतिक आव्हाने निर्माण झाली. कच्च्या तेलाच्या आंतरराष्ट्रीय किमतींमधील अस्थिरता, अन्नधान्य व खतांच्या पुरवठ्यातील अडथळे, वाढती महागाई आणि रशियावरील आर्थिक निर्बंध यांमुळे भारताला आपल्या आर्थिक आणि ऊर्जा धोरणात आवश्यक बदल करावे लागले. प्रस्तुत संशोधन लेखात रशिया-युक्रेन युद्धाचा भारतीय अर्थव्यवस्था, ऊर्जा सुरक्षा आणि परराष्ट्र संबंधांवर झालेल्या परिणामांचा ऐतिहासिक, तुलनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीने अभ्यास करण्यात आला आहे. विशेषतः महागाई, आयात खर्च, रशियन कच्च्या तेलाची वाढलेली खरेदी, द्विपक्षीय व्यापारातील असमतोल, पाश्चात्य देशांशी संबंध आणि भारताच्या सामरिक स्वायत्ततेचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, युद्धाच्या प्रारंभी भारताला जागतिक वस्तूंच्या वाढत्या किमतींचा आर्थिक फटका बसला, तथापि, सवलतीच्या दरातील रशियन कच्च्या तेलाच्या उपलब्धतेमुळे भारतीय तेलशुद्धीकरण उद्योगाला काही आर्थिक संधी प्राप्त झाल्या. त्याचवेळी रशियावरील निर्बंध आणि पाश्चात्य देशांच्या बदलत्या व्यापारधोरणांमुळे भारताच्या ऊर्जा आयातीसंबंधी नवीन अनिश्चितता निर्माण झाली. परराष्ट्र धोरणाच्या पातळीवर भारताने रशियाशी पारंपरिक सहकार्य कायम ठेवताना युक्रेनशी संवाद, अमेरिकेशी भागीदारी आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या तत्वांशी असलेली बांधिलकी व्यक्त केली. यावरून आर्थिक हितसंबंध, ऊर्जा सुरक्षा आणि सामरिक स्वायत्तता यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट होतो.

मुख्य शब्द: रशिया-युक्रेन युद्ध, भारतीय अर्थव्यवस्था, ऊर्जा सुरक्षा, कच्चे तेल, महागाई, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, सामरिक स्वायत्तता, आर्थिक निर्बंध, भारत-रशिया संबंध, परराष्ट्र धोरण.

प्रस्तावना: आधुनिक जागतिक अर्थव्यवस्थेत आंतरराष्ट्रीय व्यापार, ऊर्जा पुरवठा, वित्तीय व्यवहार आणि राजकीय संबंध परस्परांशी जोडलेले आहेत. त्यामुळे एका प्रदेशातील युद्धाचे परिणाम इतर देशांच्या अर्थव्यवस्थांवरही होतात. 24 फेब्रुवारी 2022 रोजी रशियाने युक्रेनवर व्यापक लष्करी आक्रमण सुरू केल्यानंतर जागतिक राजकारणात नव्याने तणाव निर्माण झाला. संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेने "2 मार्च 2022

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

रोजी स्वीकारलेल्या ठरावात रशियाच्या लष्करी कारवाईचा निषेध करून युक्रेनच्या सार्वभौमत्वाला आणि प्रादेशिक अखंडतेला पाठिंबा व्यक्त केला.¹ "या युद्धामुळे जागतिक ऊर्जा, अन्नधान्य आणि खतांच्या बाजारपेठांमध्ये गंभीर पुरवठाविषयक अडथळे निर्माण झाले. जागतिक बँकेने एप्रिल 2022 मध्ये या परिस्थितीचे वर्णन अनेक दशकांतील मोठ्या वस्तू-बाजारविषयक धक्क्यांपैकी एक म्हणून केले होते."²

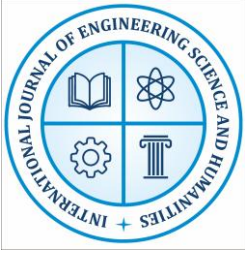
भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने या युद्धाचे महत्त्व विशेष आहे. वाढती ऊर्जा मागणी, कच्च्या तेलाची मोठ्या प्रमाणावरील आयात, रशियाशी असलेले पारंपरिक सहकार्य आणि अमेरिका व युरोपीय देशांशी वाढणारे आर्थिक संबंध यांमुळे भारतासमोर गुंतागुंतीची परिस्थिती निर्माण झाली. एका बाजूला महागाई आणि आयात खर्च नियंत्रित करण्याची आवश्यकता होती, तर दुसऱ्या बाजूला आंतरराष्ट्रीय आर्थिक निर्बंधांच्या पार्श्वभूमीवर ऊर्जा पुरवठ्याचे नियोजन करणे आवश्यक होते. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत लेखात 2022 ते सप्टेंबर 2026 या कालखंडातील आर्थिक घडामोडी, ऊर्जा आयातीतील बदल आणि भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील सातत्य व परिवर्तन यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासात युद्धामुळे थेट निर्माण झालेले परिणाम आणि त्याच कालखंडातील इतर जागतिक आर्थिक घटकांचे परिणाम यांमध्ये आवश्यक भेद करण्यात आला आहे.

1. रशिया-युक्रेन युद्ध आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रारंभिक परिणाम: रशिया-युक्रेन युद्धामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेला पहिला महत्त्वाचा बदल म्हणजे कच्चे तेल, नैसर्गिक वायू, अन्नधान्य आणि औद्योगिक कच्च्या मालाच्या किमतींमधील वाढ होय. कोरोनानंतर जागतिक अर्थव्यवस्था पूर्वपदावर येत असतानाच निर्माण झालेल्या या परिस्थितीमुळे उत्पादन खर्च आणि वाहतूक खर्च वाढला.

"भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या 2022-23 च्या वार्षिक अहवालानुसार, युद्ध सुरू होण्यापूर्वी त्या आर्थिक वर्षासाठी ग्राहक किंमत निर्देशांकावर आधारित महागाईचा अंदाज 4.5 टक्के होता, प्रत्यक्षात सरासरी महागाई 6.7 टक्क्यांपर्यंत पोहोचली. एप्रिल 2022 मध्ये महागाईने 7.8 टक्क्यांची पातळी गाठली. जागतिक वस्तूंच्या वाढलेल्या किमतींबरोबरच देशांतर्गत पुरवठ्याशी संबंधित घटकांचाही या परिस्थितीवर परिणाम झाला."³

महागाई वाढल्यामुळे सर्वसामान्य ग्राहकांच्या क्रयशक्तीवर दबाव निर्माण झाला. पेट्रोलियम पदार्थ, वाहतूक, खाद्यतेल आणि औद्योगिक उत्पादनांचा खर्च वाढल्याने विविध क्षेत्रांतील आर्थिक नियोजन प्रभावित झाले. युद्ध हा या संपूर्ण महागाईचा एकमेव घटक नव्हता. कोरोनानंतरची वाढती मागणी, पुरवठा साखळीतील अडथळे, प्रतिकूल हवामान आणि चलनविनिमय दरातील बदल यांचाही परिणाम झाला. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम समजून घेताना या सर्व घटकांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक ठरते.

2. महागाई, कृषी क्षेत्र आणि सरकारी अनुदानावरील परिणाम: रशिया आणि युक्रेन हे जागतिक अन्नधान्य, खाद्यतेल आणि खतांच्या व्यापारातील महत्त्वाचे देश आहेत. युद्धामुळे काळ्या समुद्रातील वाहतूक, उत्पादन आणि निर्यातीवर परिणाम झाला. भारतात विशेषतः सूर्यफूल तेल आणि रासायनिक खतांच्या पुरवठ्याशी संबंधित आव्हाने निर्माण झाली. जागतिक स्तरावरील नैसर्गिक वायूच्या वाढलेल्या

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

किमतींमुळे खतांच्या उत्पादनाचा खर्चही वाढला. "भारत सरकारच्या खत विभागाच्या 2022 च्या वार्षिक आढाव्यानुसार, आंतरराष्ट्रीय बाजारातील खते आणि त्यांच्या कच्च्या मालाच्या किमतींमधील अस्थिरतेचा मोठा आर्थिक भार केंद्र सरकारने अनुदानाच्या माध्यमातून स्वीकारला. 1 एप्रिल ते 16 डिसेंबर 2022 या कालावधीत युरिया आणि फॉस्फरस-पोटॅशियमयुक्त खतांसाठी सुमारे 1.64 लाख कोटी रुपयांचे अनुदान वितरित करण्यात आले."⁴

खतांच्या वाढत्या आंतरराष्ट्रीय किमतींचा संपूर्ण भार शेतकऱ्यांवर पडू नये, यासाठी अनुदान महत्वाचे ठरले. तथापि, वाढलेल्या अनुदानामुळे सरकारी अर्थसंकल्पावर अतिरिक्त दबाव निर्माण झाला. या परिस्थितीत कृषी उत्पादन खर्च, अन्नसुरक्षा आणि सरकारी वित्तीय व्यवस्थापन यांच्यातील संबंध अधिक स्पष्ट झाले. खाद्यतेलाची आयात, खतांसाठी आवश्यक कच्च्या मालाची उपलब्धता आणि देशांतर्गत उत्पादनक्षमता यांचा समन्वय साधण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. युद्धामुळे भारताच्या कृषी अर्थव्यवस्थेतील जागतिक पुरवठा साखळ्यांवरील अवलंबित्वही अधोरेखित झाले.

3. भारताच्या ऊर्जा धोरणातील परिवर्तन आणि रशियन कच्च्या तेलाची वाढती आयात: ऊर्जा सुरक्षा हा भारताच्या आर्थिक धोरणातील महत्वाचा घटक आहे. देशांतर्गत कच्च्या तेलाचे मर्यादित उत्पादन आणि सातत्याने वाढणारी मागणी यांमुळे भारत मोठ्या प्रमाणावर आयातीवर अवलंबून आहे. युद्धानंतर पाश्चात्य देशांनी रशियावर आर्थिक निर्बंध लादल्यामुळे जागतिक तेल व्यापाराच्या पारंपरिक प्रवाहात बदल झाले. या बदलांच्या पार्श्वभूमीवर भारतीय तेलशुद्धीकरण कंपन्यांनी सवलतीच्या दरात उपलब्ध असलेल्या रशियन कच्च्या तेलाची खरेदी वाढवली.

"सेंटर फॉर पॉलिसी रिसर्चच्या सप्टेंबर 2025 मधील विश्लेषणानुसार, भारताच्या कच्च्या तेलाच्या आयातमूल्यातील रशियाचा हिस्सा 2018-19 मध्ये सुमारे 1 टक्का होता, तो 2024-25 मध्ये 35.1 टक्क्यांपर्यंत वाढला. आयात केलेल्या तेलाच्या प्रत्यक्ष प्रमाणाच्या दृष्टीने हा हिस्सा 35.8 टक्के होता."⁵ रशियन तेलाच्या वाढलेल्या आयातीमुळे भारताची एकूण आयात-अवलंबित्वाची समस्या सुटली नाही. "पेट्रोलियम नियोजन आणि विश्लेषण कक्षाच्या प्राथमिक आकडेवारीनुसार, 2024-25 मध्ये भारताचे कच्च्या तेलावरील आयात-अवलंबित्व सुमारे 88.2 टक्के होते."⁶ रशियन तेलाच्या खरेदीमुळे तेलशुद्धीकरण कंपन्यांना तुलनेने स्वस्त कच्चा माल मिळण्याची संधी निर्माण झाली. मात्र या आर्थिक लाभांचा संपूर्ण फायदा थेट घरगुती ग्राहकांपर्यंत पोहोचला, असे गृहीत धरता येत नाही. देशांतर्गत इंधनाच्या किमतींवर कर, विपणन खर्च आणि सरकारी धोरणांचाही परिणाम होतो.

4. भारत-रशिया व्यापार, आर्थिक निर्बंध आणि व्यापारातील असमतोल: युद्धानंतर भारत आणि रशिया यांच्यातील द्विपक्षीय व्यापारात मोठी वाढ झाली. त्यामध्ये प्रामुख्याने कच्चे तेल आणि पेट्रोलियम पदार्थांच्या आयातीचा वाटा होता. तथापि, भारताच्या रशियाकडील निर्यातीच्या तुलनेत आयात अधिक वेगाने वाढल्याने द्विपक्षीय व्यापारातील असमतोलही वाढला. "मॉस्को येथील भारतीय दूतावासाच्या माहितीनुसार, 2024-25 या आर्थिक वर्षात भारत-रशिया द्विपक्षीय व्यापार 68.7 अब्ज अमेरिकी डॉलरपर्यंत पोहोचला.

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

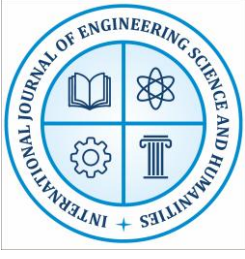
यापैकी भारताची रशियाला निर्यात सुमारे 4.9 अब्ज डॉलर होती, तर रशियाकडून झालेली आयात सुमारे 63.8 अब्ज डॉलर होती.”⁷ या व्यापारातील असमतोलाचा अर्थ भारताला झालेला संपूर्ण आर्थिक तोटा असा होत नाही, कारण आयात केलेल्या कच्च्या तेलाचा वापर देशांतर्गत उत्पादनासाठी आणि पेट्रोलियम पदार्थांच्या निर्यातीसाठीदेखील होतो. तथापि, मोठ्या व्यापारतुटीमुळे देयकांची व्यवस्था, चलनविनिमय आणि द्विपक्षीय आर्थिक संतुलनाशी संबंधित प्रश्न निर्माण होतात.

“भारत सरकारच्या वाणिज्य विभागाच्या 2024-25 च्या वार्षिक अहवालात एप्रिल ते ऑक्टोबर 2024 या कालावधीत रशियाकडे होणाऱ्या भारतीय निर्यातीत मागील वर्षाच्या तुलनेत सुमारे 30.93 टक्के वाढ नोंदवण्यात आली.”⁸ औषधनिर्मिती, रसायने, अभियांत्रिकी उत्पादने आणि कृषी उत्पादनांच्या निर्यातीमध्ये वाढ करण्याची संधी या परिस्थितीत निर्माण झाली. मात्र निर्बंधांमुळे बँकिंग व्यवहार, विमा, वाहतूक आणि आंतरराष्ट्रीय देयकांशी संबंधित गुंतागुंत कायम राहिली.

5. आर्थिक निर्बंध आणि भारताच्या ऊर्जा सुरक्षेसमोरील नवीन आव्हाने: रशियावरील पाश्चात्य आर्थिक निर्बंधांमुळे भारताच्या ऊर्जा खरेदीमध्ये आर्थिक किंमत आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारनियम यांचा समतोल साधण्याचे आव्हान निर्माण झाले. सवलतीच्या दरातील तेलाची खरेदी आर्थिकदृष्ट्या आकर्षक असली, तरी संबंधित कंपन्या, जहाजे, बँका आणि विमा पुरवठादारांवरील निर्बंधांमुळे व्यवहार गुंतागुंतीचे होऊ शकतात. “सेंटर फॉर स्ट्रॅटेजिक अँड इंटरनॅशनल स्टडीजच्या नोव्हेंबर 2025 मधील विश्लेषणानुसार, रशियन तेलाच्या खरेदीतून प्राप्त होणारे आर्थिक लाभ आणि अमेरिकेसह निर्बंध लागू करणाऱ्या देशांशी असलेले व्यापारी संबंध यांमध्ये भारतासमोर महत्त्वाचे आर्थिक-राजनैतिक पर्याय निर्माण झाले.”⁹ या परिस्थितीत ऊर्जा पुरवठ्याचे विविधीकरण हा महत्त्वाचा मुद्दा ठरतो. रशियाबरोबरच पश्चिम आशिया आणि इतर उत्पादक देशांकडून उपलब्ध होणाऱ्या तेलाच्या किमती, वाहतुकीचा खर्च आणि पुरवठ्याची विश्वासार्हता यांचे महत्त्व वाढले.

“22 सप्टेंबर 2026 रोजी प्रकाशित झालेल्या रॉयटर्सच्या वृत्तानुसार, ऑगस्ट 2026 मध्ये भारताची रशियन तेलाची आयात मागील महिन्याच्या तुलनेत 16.5 टक्क्यांनी घटून दररोज सुमारे 21 लाख बॅरल झाली. त्याचवेळी पश्चिम आशियातून होणाऱ्या पुरवठ्यात वाढ झाली.”¹⁰ तथापि, सप्टेंबर 2026 मधील पुरवठ्याविषयीचे आकडे प्राथमिक असल्यामुळे त्यांना दीर्घकालीन प्रवृत्तीचा अंतिम पुरावा मानता येणार नाही. याशिवाय बदलत्या जागतिक तेल व्यापारावर रशिया-युक्रेन युद्धाबरोबरच पश्चिम आशियातील संघर्ष आणि अन्य भू-राजकीय घडामोडींचाही प्रभाव आहे.

6. भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील सामरिक स्वायत्तता आणि रशिया-युक्रेन संबंध: रशिया-युक्रेन युद्धामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणासमोर आर्थिक हितसंबंध, पारंपरिक भागीदारी आणि आंतरराष्ट्रीय कायदा यांचा समतोल राखण्याचे आव्हान निर्माण झाले. रशिया हा भारताचा दीर्घकालीन संरक्षण आणि ऊर्जा क्षेत्रातील भागीदार आहे. त्याचवेळी युक्रेनशी भारताचे राजनैतिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक संबंध आहेत.

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

"2 मार्च 2022 रोजी संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेत रशियाविरोधातील ठरावावरील मतदानात भारताने अलिप्त राहण्याचा निर्णय घेतला. भारताने युद्धविराम, संवाद, राजनैतिक उपाय आणि सर्व देशांच्या सार्वभौमत्वाचा आदर करण्याच्या भूमिकेचा पुनरुच्चार केला."¹¹ या भूमिकेकडे भारताच्या सामरिक स्वायत्ततेच्या धोरणाच्या संदर्भात पाहता येते. सामरिक स्वायत्तता म्हणजे विशिष्ट आंतरराष्ट्रीय गटाच्या सर्व भूमिकांचे अनुसरण न करता राष्ट्रीय हितसंबंध आणि परिस्थितीनुसार स्वतंत्र निर्णय घेण्याची क्षमता होय. "23 ऑगस्ट 2024 रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या युक्रेन भेटीदरम्यान भारत आणि युक्रेनने द्विपक्षीय संबंध अधिक दृढ करण्याची आणि भविष्यात धोरणात्मक भागीदारी विकसित करण्याची इच्छा व्यक्त केली. ही भारतीय पंतप्रधानांची स्वतंत्र युक्रेनला झालेली पहिली भेट होती."¹²

भारताने रशियाशी आपले पारंपरिक सहकार्य कायम ठेवताना युक्रेनशीही संवाद सुरू ठेवला. तथापि, या भूमिकेबाबत मतभेदही आहेत. काही विश्लेषकांच्या मते, स्वतंत्र निर्णयक्षमतेमुळे भारताला बदलत्या जागतिक परिस्थितीत विविध देशांशी सहकार्य करणे शक्य झाले. याउलट, रशियाशी व्यापार कायम ठेवल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय निर्बंधांच्या परिणामकारकतेविषयी प्रश्न उपस्थित झाले. त्यामुळे सामरिक स्वायत्ततेची व्याप्ती आणि तिच्या मर्यादांचे स्वतंत्र मूल्यमापन आवश्यक ठरते.

7. अमेरिका, युरोप आणि बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेतील भारताची भूमिका: रशिया-युक्रेन युद्धामुळे भारताच्या अमेरिका आणि युरोपीय देशांशी असलेल्या संबंधांमध्ये आर्थिक सहकार्याबरोबरच भू-राजकीय मतभेदांचेही महत्त्व वाढले. भारत आणि पाश्चात्य देशांमधील संबंध व्यापार, तंत्रज्ञान, संरक्षण, गुंतवणूक आणि हिंद-प्रशांत क्षेत्रातील सहकार्य अशा विविध क्षेत्रांत विस्तारले आहेत.

"जून 2023 मध्ये अमेरिकन काँग्रेसला उद्देशून केलेल्या भाषणात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी युक्रेन युद्धामुळे विशेषतः विकसनशील देशांवर निर्माण झालेल्या परिणामांची चर्चा केली. आंतरराष्ट्रीय कायदा, सार्वभौमत्व, प्रादेशिक अखंडता आणि संवादाद्वारे वाद सोडविण्याच्या तत्वांचा त्यांनी पुनरुच्चार केला."¹³ पाश्चात्य देशांशी असलेल्या संबंधांमध्ये रशियन तेलाच्या आयातीचा मुद्दा महत्त्वाचा ठरला असला, तरी भारताचे रशियाशी असलेले संबंध केवळ ऊर्जा व्यापारापुरते मर्यादित नाहीत. त्यामध्ये संरक्षण सहकार्य, विज्ञान-तंत्रज्ञान आणि दीर्घकालीन द्विपक्षीय संबंधांचाही समावेश आहे.

"ऑगस्ट 2024 मधील भारत-पोलंड संयुक्त निवेदनात दोन्ही देशांनी युक्रेनमधील युद्धाच्या मानवी परिणामांविषयी चिंता व्यक्त केली. सार्वभौमत्व, प्रादेशिक अखंडता आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेनुसार न्याय्य व दीर्घकालीन शांततेच्या आवश्यकतेवर भर देण्यात आला."¹⁴ या परिस्थितीत भारताच्या परराष्ट्र धोरणासमोर दोन परस्परसंबंधित आव्हाने आहेत. पहिले म्हणजे, ऊर्जा आणि संरक्षणविषयक हितसंबंधांचे व्यवस्थापन करणे आणि दुसरे म्हणजे, पाश्चात्य देशांशी असलेल्या आर्थिक व तंत्रज्ञानविषयक संबंधांचे सातत्य राखणे.

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

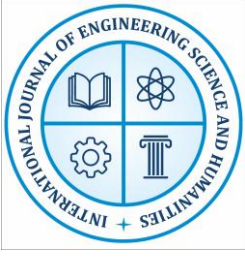
युद्धामुळे बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेतील मध्यम आणि उदयोन्मुख शक्तींच्या भूमिकेचे महत्त्वही समोर आले. भारताच्या बाबतीत आर्थिक स्वावलंबन, पुरवठा साखळ्यांचे विविधीकरण आणि विविध आंतरराष्ट्रीय गटांशी सहकार्य यांमधील परस्परसंबंध अधिक स्पष्ट झाले.

निष्कर्ष: रशिया-युक्रेन युद्धाचा भारतीय अर्थव्यवस्था, ऊर्जा धोरण आणि परराष्ट्र संबंधांवर बहुआयामी परिणाम झाल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट होते. युद्धाच्या प्रारंभी कच्च्या तेलाच्या आणि इतर वस्तूंच्या वाढलेल्या किमतींमुळे महागाई, उत्पादन खर्च, कृषी क्षेत्र आणि सरकारी अनुदान व्यवस्थेवर दबाव निर्माण झाला. तथापि, त्यानंतर सवलतीच्या दरातील रशियन कच्च्या तेलाच्या उपलब्धतेमुळे भारतीय तेलशुद्धीकरण क्षेत्राला नवीन आर्थिक संधी प्राप्त झाल्या. भारत-रशिया व्यापारात झालेली मोठी वाढ हा या युद्धानंतरच्या आर्थिक परिवर्तनाचा महत्त्वाचा पैलू आहे. परंतु रशियाकडून वाढलेली आयात आणि तुलनेने मर्यादित निर्यात यांमुळे द्विपक्षीय व्यापारातील असमतोलही वाढला. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक निर्बंधांमुळे ऊर्जा खरेदीचे नियोजन अधिक गुंतागुंतीचे झाले.

परराष्ट्र धोरणाच्या संदर्भात भारताने रशियाशी पारंपरिक संबंध कायम ठेवताना युक्रेनशी संवाद आणि अमेरिका व युरोपीय देशांशी सहकार्य सुरू ठेवले. संयुक्त राष्ट्रांमधील मतदान आणि उच्चस्तरीय राजनैतिक भेटींमधून भारताच्या सामरिक स्वायत्ततेचे स्वरूप स्पष्ट झाले. या अभ्यासातून तीन व्यापक निष्कर्ष समोर येतात. प्रथम, जागतिक संघर्षाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव देशाच्या आयात-अवलंबित्वाशी संबंधित आहे. द्वितीय, स्वस्त ऊर्जा उपलब्ध होणे आणि दीर्घकालीन ऊर्जा सुरक्षा साध्य होणे या स्वतंत्र बाबी आहेत. तृतीय, आर्थिक हितसंबंध आणि आंतरराष्ट्रीय राजनैतिक जबाबदाऱ्या यांचा समतोल साधणे हे भारताच्या परराष्ट्र धोरणासमोरील सातत्यपूर्ण आव्हान आहे. त्यामुळे या युद्धाचे दूरगामी परिणाम समजून घेण्यासाठी ऊर्जा स्रोतांचे विविधीकरण, देशांतर्गत उत्पादनक्षमता, आर्थिक लवचिकता आणि बदलत्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा एकत्रित अभ्यास आवश्यक ठरतो.

संदर्भसूची:

1. अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2022-23, मुंबई, 2023, राज्य अर्थव्यवस्था, पृ. क्र. 9.
2. पृथ्वी गुप्ता, भारत-रशिया यांच्यातील तेल व्यापार आणि गुंतवणूक, ऑब्झर्व्हर रिसर्च फाउंडेशन, मराठी संशोधनपर लेख, 20 सप्टेंबर 2023.
3. गुळगुळे, शशांक, युक्रेन-रशिया युद्धाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम, मुंबई तरुण भारत, 19 मार्च 2022.
4. श्रीरामे, डॉ. राजू, आर्थिक विकासाला युद्धाचा धोका, महाराष्ट्र टाइम्स, 25 मार्च 2022.
5. अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2023-24, मुंबई, 2024.

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com **ISSN: 2250-3552**

6. सरकार, देबोस्मिता आणि भौमिक, सौम्या, जागतिक ऊर्जा बाजार : भारताने समतोल कसा साधला?, ऑब्झर्वर रिसर्च फाउंडेशन, 2024.
7. बोम्माकांती, कार्तिक, भारत-रशिया संबंध : धोरणात्मक स्वायत्तता की अपरिहार्यता?, ऑब्झर्वर रिसर्च फाउंडेशन, मराठी विभाग, 9 ऑगस्ट 2024.
8. अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्र राज्य सांख्यिकी गोवारा 2022-23, मुंबई, 2025.
9. जयप्रकाश, राजोली सिद्धार्थ, निर्बंधांच्या सावटाखाली : रणनीतिक स्वायत्ततेचा नवा आराखडा, ऑब्झर्वर रिसर्च फाउंडेशन, मराठी विभाग, 14 ऑगस्ट 2025.
10. पंत, हर्ष व्ही. आणि जयप्रकाश, राजोली सिद्धार्थ, तेल, टॅरिफ आणि दोस्ती : भारत-रशिया संबंधांचे नवे समीकरण, ऑब्झर्वर रिसर्च फाउंडेशन, मराठी विभाग, 19 सप्टेंबर 2025.
11. दै. महाराष्ट्र टाइम्स, (रशिया-युक्रेन युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर आर्थिक विकास आणि चलनवाढीचे विश्लेषण, संपादकीय विभाग, मुंबई, 2022.
12. एबीपी माझा, रशिया-युक्रेन युद्धाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर असा होईल परिणाम; जाणून घ्या प्रमुख मुद्दे, मराठी आर्थिक वार्ताकन, 24 फेब्रुवारी 2022.
13. टीव्ही9 मराठी, युक्रेन संघर्षाचा परिणाम भारतावर, विकासदर आणि महागाईविषयक वार्ताकन, 4 मार्च 2022.
14. दै. तरुण भारत (रशिया-युक्रेन युद्धाच्या सावटातही भारतीय अर्थव्यवस्था मजबूत)